

STOOMETABLISSEMENT DE NIJVERHEID

DE EERSTE ZAAANSE STOOMRIJSTPELLERIJ

Van de eerste Zaanse stoomrijstpellerij was erg weinig bekend. Het gemeenteverslag van Zaandam van 1852 vermeldde dat er een hoogst belangrijke fabriek in aanbouw was, een door stoom aangedreven rijstpellerij. Het volgende jaarverslag maakte melding van de indienststelling van de fabriek, die een stoommachine van 15 pk had. De Nederlandse stoomvergunning no. 87 stond op naam van de firma D. van Voorst en Zoon in Zaandam. Het vermogen van deze installatie was berekend op 52 pk. Volgens het register van het stoomwezen waren er toen in Amsterdam vier rijstpelmolens. ¹ In 1853 bedroeg de productie van de Zaanse stoomrijstpellerij 1696 ton rijst. Deze productie kwam overeen met 2½ keer de productie van een grote rijstpelmolen. Een ontdekking in het stadsarchief van Amsterdam maakt het mogelijk de geschiedenis van de eerste Zaanse stoomrijstpellerij te beschrijven. Het werpt ook een nieuw licht op de rol van de Zaanse stadsarchitect Immink bij de bouw van eerste stoomfabrieken in de Zaanstreek. ²

DE FIRMA DIRK VAN VOORST

Dirk van Voorst is geboren in Oud-Loosdrecht en huwde met Grietje Latenstein. Hij had een zoon die zich Dirk Latenstein van Voorst noemde. Diens zoon Arend bouwde in 1883 de stoomrijstpellerij 'De Groene Boer'. Na de vroege dood van Grietje Latenstein trouwde Dirk van Voorst met Maria van Exter. Uit dit huwelijk kwamen vier zoons en vier dochters voort. Jan werd molenaar op de meelmolen de Ruyter, Hendrik was firmant in de wijnhandel Van Voorst & van de Stadt op de Dam in Zaandam en Gerrit vertrok naar Groningen. ³ De firma D. van Voorst & Zoon was een vennootschap tussen vader Dirk en zoon Frederik. Zij hielden zich bezig met de handel in graan, meel en pelderswaren alsmede de scheepsbesluitbakkerij en de tarwemeelbuiderij.

Op 14 maart 1837 kocht Dirk in een veiling een koopmanshuis, een stijfshuis en een het zaadpakhuis de Lijnbaan aan de Oostzijde in Zaandam. In het stijfshuis werd de scheepsbesluitbakkerij gevestigd. ⁴ Dirk van Voorst overleed op 3 november 1846. Meteen werd door Frederik en zijn moeder een nieuwe firma D. van Voorst & Zoon opgericht. Volgens de startbalans 12 juni 1847 van het staatboek (grootboek) van de firma Dirk van Voorst bezat men de pelmolens Appelboom, Bakker en Kweeker. De aandelen in de firma waren: wed D. van Voorst Fl. 46486,65½, F. van Voorst Fl. 23918,99½, 4 x erfdeel kind van Voorst Fl. 6498,28 totaal ; Fl. 120123,105.

De huidige Westzijde ter hoogte van het voormalige Ruyterveer. Links de wegsloot en enkele houtloodsen, daarboven de torenspits van de Bullekerk. Rechts meelmolen De Ruyter, gebouwd 1639 en gesloopt in 1864. Tekening: Gemeente Archief Zaanstad

ZAANDAME STADSARCHITECT IMMINK ONTWIERP DE EERSTE ZAAANSE STOOMRIJSTPELLERIJ

Toen Frederik van Voorst op 31 december 1847 de boeken afsloot was de firma een scheepsbeschuitbakkerij en een gortpellerij. Bij de bezittingen twee jaar later hoorden de pakhuizen Grote Kaar en de pelmolens Kweeker en Phenix. Verder had men een aandeel in de Eendracht van kapitein Hangelbroek. In januari 1851 werden bakkerij de Onderneming, bakkerij de Lijnbaan en pakhuis de Uitbreiding gekocht van de erven. In 1851 kwamen daar de pakhuizen uitbreiding Gezusters, Lastdrager en Nijverheid bij. De firma was ook in de rijstpellerij gegaan. In de slotbalans van 1853 staat dat de stoommolen de Nijverheid volgens contract Fl.

De fabriek de Koningin der Nederlanden. Het houten pakhuis ligt aan de Zaan. Het stenen pand ligt aan een insteekhaven van de Zaan.

(uit de verzameling van wijlen de heer J.Vooren)

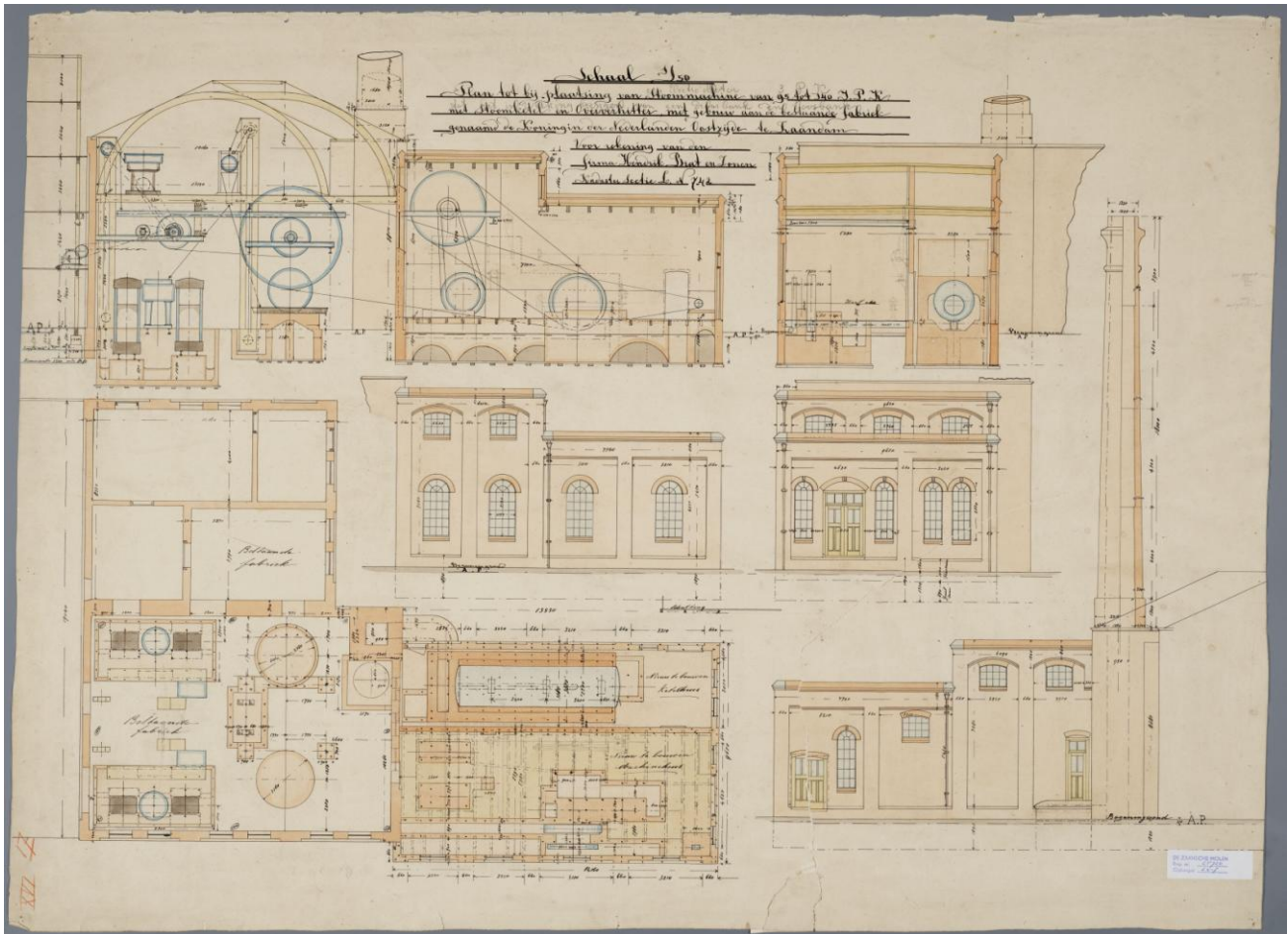
33248,08 had gekost. Het houten pakhuis de Nijverheid was door Frederik van te Voorst verkocht aan de firma Dirk van Voorst voor de som Fl. 5000,-. In oktober 1852 werd de verbouwing van dit pakhuis tot rijstpellerij gegund aan D.Heideman, meestertimmerman, voor Fl. 15820,-. De machine van 40 paardenkracht en overige machinerieën werden besteld bij de Nederlandsche Stoomboot Maatschappij, de machinefabriek te Feijenoord, te Rotterdam voor Fl. 25200,-. De stadsarchitect L.J.Immink kreeg Fl. 1005 als honorarium. De totale kosten van de fabriek, die stoometablissement de Nijverheid werd genoemd, bedroegen Fl. 59148,08. De financiering was o.a. door de verkoop van pelmolen de Kweeker die Fl. 8338,07 opbracht.

DE FIRMA FREDERIK VAN VOORST

Frederik van Voorst (geb. 21-9-1816) was van 1839 tot 1857 eigenaar van de grootste pelmolen van het Oostzijderveld 'de Phenix'. Hij was gehuwd met Elisabeth Vis Pietersdochter.⁵ In 1847 kocht hij voor Fl.800,- een huis dat hij liet slopen. Er werd een nieuw huis gebouwd.⁶ In Zaandam gold hij als een vooraanstaand koopman, zoals blijkt uit het feit dat hij een van de achttien bestuursleden was van de op 1 juni 1852 opgerichte Zaanlandsche kamer van Koophandel en fabrieken.⁷

Hij begon zijn staatboek op 1 januari 1854 met de opsomming van zijn kapitaal dat bestond uit de helft van pelmolen de Prinses fl. 4000,-, het pakhuis de Kleine Lastdrager fl.500,-, het pakhuis Gezusters Fl.600,-, het 'huis door ons bewoond' Fl.6000,-, huisraad en inboedel Fl.3000,-, zijn aandeel in het kapitaal van de Firma Dirk van Voorst en zoon Fl. 107110,14. En nog enige kleine posten, in totaal Fl. 122372,31.⁸ Op 26 januari 1854 werd het vennootschapscontract tussen Frederik en zijn moeder gewijzigd. De stoompellerij werd op Fl. 25000,- getaxeerd. Zijn moeder overleed op 27 februari 1854. Bij de eerste boedelscheiding kreeg hij de pelmolen de Phenix in eigendom.⁹

Bron: <http://zaans-industrieel-erfgoed.nl/>

In 1910 werd de voormalige stoomrijstpellerij verbouwd tot stoomolieslagerij. Constructietekening voor de plaatsing van stoommachine, stoomketel, oververhitter in de olie- en stijfselabriek de Koningin der Nederlanden, te Zaandam i.o.v. Firma H. Brat & Zn (Zaans Molenmuseum 113_3795.jpg)

Bij de tweede boedelscheiding op 5 juli 1855 kreeg hij ook de Stoomrijstpellerij 'De Nijverheid', de scheepsbesluitbakkerij 'De Onderneming' en het pakhuis 'de Lijnbaan'.¹⁰ Zijn broers en zussen kregen een vordering op hem. Frederik en Elisabeth hadden acht kinderen waarvan er drie als zuigeling stierven. Frederik overleed op 26 november 1855 de Düsseldorf. De weduwe verleende op 28 december 1855 volmacht aan haar zwager Hendrik van Voorst met wie ze op 4 mei 1857 een vennootschapscontract aanging.¹¹ Zij liet op 15 januari 1856 de inventaris van de erfenis van haar man opmaken. Naast de stoempellerij bestond deze uit de pakhuizen 'Onderneming', 'Lijnbaan', 'Uitbreiding', 'Kleine Lastdrager' en 'Twee Gezusters'.

De boedelscheiding werd opgemaakt 4 mei 1857.¹² Uit de lijst van schulden en vorderingen blijken veel handelscontacten in Duitsland en Nederland, maar ook bijvoorbeeld Belfast. Van Akyab in Birma was het zeilschip Valparaiso en van Batavia het zeilschip de Tweelingzusters onderweg met ongepelde rijst. De zes minderjarige kinderen Marijtje, Barbera, Martina, Elisabeth, Dirk, Catharina en Anna Maria kregen elk Fl. 9250,-. Het vennootschap contract met zwager Hendrik werd gewijzigd op 2 maart 1861. Er wordt o.a. afgesproken dat Hendrik neef Dirk zou opleiden in het peldersvak en dat Hendrik bij overlijden van Elisabeth de zaak tegen taxatiewaarde mocht overnemen. Elisabeth van Voorst -Vis overleed op 6 juni 1861. De kinderen kregen een moederlijk erfdeel van Fl. 112719,- Dat was 1/6 elk,

Fl. 18786,50. De arme weeskinderen behoorden zo bij de vermogendste Zaandammers. Als voogd voor de minderjarige kinderen werd Heyme Vis aangesteld. Hij was gehuwd met Elisabeth van Voorst, dus een oom van de kinderen. De dochters huwden in 1878 en de jongste en enige overlevende zoon Dirk (1851-1871) heeft geen rol in het bedrijf kunnen spelen.¹³

Deze foto is rond 1890 genomen vanaf de toren van de Bullekerk. Op dit prachtig Zaan panorama zijn een aantal windmolens in bedrijf. Aan de Zaan staan nog talloze woonhuizen. Er zijn twee stoomfabrieken te zien. Links staat aan een kleine insteekhaven aan de Zaan de voormalige stoomrijstpellerij de Nijverheid. De gevel is gericht naar de kleine insteekhaven. De gevel heeft stijlkenmerken gemeen met de gevel van de stoomolieslagerij de Liefde.

Foto: Gemeente Archief Zaanstad

STOOMRIJSTPELLERIJ, MEELFABRIEK, GRUTTERIJ, STIJFSELFABRIEK EN OLIESLAGERIJ

Hendrik van Voorts zette het bedrijf Dirk van Voorst & Zoon voort. Vanaf 1862 was hij de enige eigenaar van de firma, maar niet van de gebouwen. Op 10 juli 1854 kocht hij het logement de Otter naast zijn winkel op de Dam in Zaandam. In 1862 liet hij dit logement slopen en een nieuw huis bouwen door stadsarchitect Immink. Volgens het gemeenteverslag 1858 was de stoompellerij in werking gebleven, maar ondervond bezwaren van verminderde rijstaanvoer en van de lage prijs van de overige levensbehoeften.

Er werkten 10 man. De rijstaanvoer in de Zaandamse haven bedroeg 4153 ton. Na het einde van de Krimoorlog (1853-1856) werd Europa weer overspoeld met goedkoop Russisch graan. In 1859 was de eerste helft in het algemeen ongunstig voor de pellerij en de tweede helft gunstiger. De jaren 1860 t/m

Bron: <http://zaans-industrieel-erfgoed.nl/>

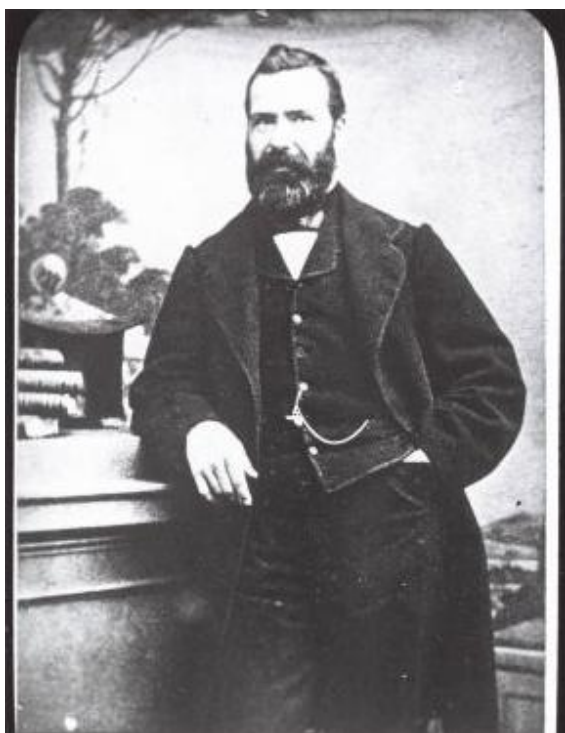
1862 waren gunstige jaren. Er waren in Zaandam 31 windpelmolens; er was geen onderscheid gemaakt tussen gort- en rijstpelmolens. 1863 was geen goed jaar voor handel en industrie en 1864 was ongunstig door de internationale politieke verwickelingen. 1865 was iets gunstiger en in 1866 bleken er nog 10 man op het bedrijf van Van Voorst te werken. Hendrik van Voorst stierf op 25 februari 1862¹⁴ De Firma Dirk van Voorst bleef bestaan tot 1869.

In 1867 is de stoomrijstpellerij verkocht aan C. Prins Sz die deze in een stoommeelfabriek veranderde. Cornelis Prins (31-10-1830 - 19-11-1902) was een broer van Adriaan en Jan Prins die in 1851 de eerste Zaanse stoomolieslagerij 'de Liefde' bouwden. In 1870 stond de stoomvergunning op naam van Meelfabriek C. Prins. Deze vergunning is in 1872 ingetrokken.

Op de nijverheidskaart voor de Zaanstreek van 1900 is aan de Oostzijde van Zaandam net ten noorden van de Zuidervaldeursluis de stijfelmakerij 'de Koning der Nederlanden' te vinden. J. Leenhardt Avis kreeg hiervoor stoomvergunning 345.¹⁵

In 1910 stond Hendrik Brat bij de gemeente genoteerd als eigenaar van die fabriek "Koningin der Nederlanden".¹⁶ Hij kreeg dat jaar ook een vergunning voor een olieslagerij. In 1909 had hij van het Stoomwezen al stoomvergunning no. 1892 voor een stijfselfabriek en olieslagerij gekregen. In de jaren 30 van de 20^e eeuw werd deze fabriek afgebroken en werd op deze plaats de moderne rijstpellerij MICO gebouwd. De gebouwen kwamen na de tweede wereldoorlog in handen van Albert Heijn.

DE ROL VAN DE ZAANDAMSE STADSARCHITECT IMMINK IN DE ZAA NSTREEK

L.J. Immink werd in 1822 in 's-Gravenhage geboren. Hij was vanaf 1849 tot zijn dood in 1869 gemeentearchitect van Zaandam. Waarschijnlijk was hij de eerste architect in de Zaanstreek. Tot zijn bouwwerken behoren verschillende grote panden aan de Westzijde; o.a. de grote witte villa op no.39, het Luthers weeshuis aan de Vinkenstraat, de HBS aan de Westzijde, de consistorie van de Bullekerk, Dam 2, de synagoge aan de Gedempte Gracht en de Doopsgezinde Vermaning aan de Oostzijde (de Doofpot).¹⁷ Maar hij was ook betrokken bij de uitbreiding van het gemeentehuis in Wormerveer in 1855 en de bouw van scholen in Assendelft en Zandijk. Er is nog geen volledig overzicht van de activiteiten Immink in de Zaanstreek. Zo heeft hij in 1853 peilingen in de Zaan uitgevoerd ten behoeve van het bevaarbaar maken van de Zaan van het Kogerpolderkanaal tot de Voorzaan. Deze peilingen werden door de ingenieurs van Waterstaat in Noord-Holland gebruikt voor het opstellen van een verbeterplan voor de Achterzaan met

nieuwe sluizen in de Dam.¹⁸ Jaap Schipper heeft geopperd dat Immink mogelijk een rol gespeeld kan hebben bij de bouw van de eerste Zaanse stoomfabrieken.¹⁹ Voor de eerste stoomrijstpellerij is dat nu bewezen. Heideman kan worden toegevoegd aan de lijst van Zaanse fabrieksbouwers.

CONCLUSIE

Deze ingewikkelde familiegeschiedenis laat zien hoe ook rijke Zaankanters in de 19de eeuw vaak jong stierven. Ze waren het slachtoffer van infectieziekten zoals tuberculose, buiktyfus en infectieuze diarree. Ook de zuigelingensterfte was erg hoog. Zelfs de familie van Voorst, een van de vooraanstaande en rijke families van Zaandam, ontkwam hier niet aan. Ingewikkelde voogdij- en familieverhoudingen vanwege de veelvuldige sterfgevallen hebben niet verhinderd dat de eerste Zaanse stoomrijstpellerij 17 jaar in bedrijf is geweest.

Door: Jur Kingma

Noten:

¹ H.W.Lintsen, De registers voor het stoomwezen. Het register 1856-1858 (Eindhoven, 1987).

² Stadsarchief Amsterdam, Archief van de familie Goedkoop-Vis, toegangsnummer 300 inv 135, grootboek of staatboek van de firma Dirk van Voorst.

³ Brief van R.Heise Zaandam, 1 december 1990 als aanvulling op een artikel in de Zaanse Encyclopedie.

⁴ Brief Heise aan redactie Zaanse Encyclopedie 8 november 1990.

⁵ Brief Heise 8 november 1990.

⁶ Brief Heise 8 november 1990.

⁷ Cees van Dalsem, "Zaansche toestanden. 150 jaar kamer van Koophandel voor de Zaanstreek. (Wormer, 1993) 34.

⁸ Stadsarchief Amsterdam, Archief van de familie Goedkoop-Vis, toegangsnummer 300 inv 138; grootboek of staatboek Frederik van Voorst.

⁹ Brief Heise 1 december 1990.

¹⁰ Brief Heise 8 november 1990.

¹¹ Brief Heise 8 november 2010.

¹² GAZ OA-0013 Nieuw Notarieel Archief Krommenie, 1843 – 1925, 2.1 notaris Dirk van der Wart.

¹³ De familie Vis van Zaandam-Wormerveer (1926).

¹⁴ Brief Heise 8 november 1990.

¹⁵ Nationaal Archief te 's-Gravenhage, Registers van het stoomwezen.

¹⁶ G.A Zaanstad Verslagen over de toestand der gemeente Zaandam.

¹⁷ Jaap Schipper en Maura Huig, “Van wind naar stoom. een eeuw industriecultuur in de Zaanstreek”. (z.p. , 2008) 160-161)

¹⁸ Cees van Dalsem, “Zaansche toestanden. 150 jaar kamer van Koophandel voor de Zaanstreek. (Wormer, 1993) 35-36.

¹⁹ Schipper en Huig, 171.